

РОСІЙСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. ЯК ФУНДАМЕНТ СТВОРЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ

Феномен російсько-єврейської культури, його виникнення на початку ХІХ ст. і подальше становлення досить повно досліджені в історіографії єврейства Центральної і Східної Європи. Від моменту свого виникнення російсько-єврейська культура і, разом з нею, – російсько-єврейська періодика, мали подвійне завдання, сформульоване прихильниками публікації періодичних видань російською мовою: привернути увагу ліберальних кіл російського суспільства до єврейських проблем, з одного боку, і створити центр, навколо якого зібралися б усі передові сили єврейської інтелігенції, які залучилися до світської культури і освіти, з іншого. Вже сам термін “російсько-єврейська преса”, що вживався видавцями газет і журналів, обумовлював спрямованість видань, їх орієнтацію і головну мету.

Розвиток історичних і політичних процесів у Російській імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. призвів до зміни характеру всієї російсько-єврейської культури. І хоча російська мова так і не стала рідною для багатомільйонного єврейського населення імперії, її поширення на рубежі віків стало набагато ширшим, ніж у часи виникнення перших “російсько-єврейських органів”, а світська освіта і загальноєвропейська культура все глибше проникали в єврейське суспільство. У цей час сформувалися, по суті, такі поняття, як єврейська політична культура і світська єврейська наука, передусім – єврейська історія. Ці зміни спричинили за собою і зміну спрямованості й специфіки російсько-єврейського друку. Він перестав бути універсальним, однорідним в ідеологічному плані, а російська мова видань, що виконала на першому етапі свою консолідуючу роль, стала швидше мовою міжполітичного, міжкультурного, наукового спілкування в широкому розумінні, а не метою видання. Важливо зазначити, що саме на рубежі віків кардинальні зміни в російсько-єврейській культурі призвели до появи спеціальної наукової і професійної періодики, книжкових ви-

давництв, велику частку продукції яких складали видання суспільно-політичні або науково-популярні¹. На цьому історико-культурному фоні виникли такі журнали, як “Восход”, “Книжки Восхода”, “Еврейский мир”, “Еврейская библиотека” і вінець усієї попередньої роботи – “Еврейская старина”, яка склала цілу епоху в розвитку єврейської історичної думки в Росії.

Зародження і розвиток історіографії російського єврейства тісно пов’язані з боротьбою за його політичну емансипацію. Ця обставина, на думку сучасного дослідника історіографії російського єврейства А. Локшина, не могла не вплинути на “особливості і характер даної галузі науки. Автори багатьох праць робили, передусім, акцент на антиєврейське законодавство, постійну дискримінацію євреїв у різних сферах державного і суспільного життя”². З цим твердженням можна було б погодитися, якщо обмежити аналіз видань тільки книжковою продукцією російськомовних видавництв. Безумовно, основний акцент у виданнях другої половини ХІХ ст. робився на збиранні і публікації законодавчих актів про євреїв, що пояснюється основними політичними поглядами єврейської інтелігенції та історичною ситуацією. Але у досліджуваній період відбувається, як вже зазначалося, становлення єврейської історичної науки, з’являються перші монографічні дослідження історії російських євреїв, публікуються фундаментальні дослідження в журналах “Еврейская библиотека” (1871–1902) і “Восход” (1881–1899), що видавалися в С.-Петербурзі А. Ландау, який, до речі, не був першим у справі видання праць з єврейської історії та культури. Початок цьому було покладено періодичним виданням “Сборник статей по еврейской истории и литературе”, видрукованим єдиним на той час легальним єврейським громадським об’єднанням – Товариством для поширення освіти між євреями (ТПЄ) у 1866–1867 рр. Світ побачили два випуски, в яких містилися статті відомих єврейських істориків і громадських діячів А.Я. Гаркаві, Е.Б. Левіна, М.Г. Моргуліса, І.Г. Оршанського і Д.А. Хвольсона³.

“Еврейская библиотека” була задумана А. Ландау, який вважав вивчення єврейської історії і культури принципово важливим для освіти єврейства, як продовження “Сборников”. На її підготовку редактор і видавець отримував від ТПЄ невелику суму грошей. Підзаголовок “історико-літературний збірник” повністю розкривав суть і спрямованість цього видання. В “Еврейской библиотеке” (разом вийшли 10 томів, причому перші вісім в 1871–1880 рр., дев’ятий – в 1901 р., десятий – в 1902 р., вже після смерті А. Ландау) співробітничали кращі сили російсько-єврейської інтелігенції. Тут були опубліковані праці І. Оршанського “Думки про хасидизм”, “З новітньої історії євреїв в Росії” і “Російське законодавство про

евреїв”, дослідження М. Моргуліса “До історії утворення російських євреїв”. В “Еврейской библиотеке” вперше побачили світ історико-архівні дослідження С. Бершадського, друкували тут свої статті М. Богров, С. Стасов, М. Кулішер, А. Гаркаві та ін.

“Еврейская библиотека” фактично була щорічним продовжуваним збірником, і А. Ландау, не перериваючи її видання, розпочав клопотання в Головному управлінні у справах друку про дозвіл на її перетворення на щомісячне видання. У 1880 р. йому вдалося добитися дозволу на публікацію без попередньої цензури⁴ щомісячного журналу “Восход”, зміст якого розкривався підзаголовком: “журнал вчено-літературний і політичний”, перший номер якого вийшов у січні 1881 р. Маючи великий досвід видавничої роботи і спілкування з чиновниками, А. Ландау при журналі “Восход” видає також щотижневий додаток “Недельные хроники “Восхода”, який почав виходити в січні 1882 р. З виходом “Недельных хроник” Ландау вдалося розподілити ці два видання за тематикою: в щомісячнику публікувалися фундаментальні статті і дослідження з історії, культури та літератури, художні твори, а публіцистика і гострі, часто досить polemічні матеріали стали прерогативою тижневика.

З 1884 по 1899 рр. “Восход” був практично єдиним російськомовним єврейським “товстим” журналом, що продовжував пропагувати ідеї єврейської просвіти (Хаскалі), яка практично зазнала поразки після погромів 1871–1881 рр. Відбувалася внутрішня переорієнтація в єврейській інтелігенції: від ідей залучення народних мас до російської мови і російської культури до національного самоусвідомлення, пріоритетної оцінки національних цінностей, традицій, національної історії. Цю зміну, злам можна простежити в публікаціях на сторінках “Восхода”: узагальнюючі історичні огляди змінюються більш поглибленими, детальними дослідженнями. Так, у 1892 р. “Восход” зробив серію публікацій архівних досліджень С. Бершадського з історії євреїв у Польщі та Росії⁵. До цього, в 1882 р., були опубліковані дослідження А.Я. Гаркаві, присвячені історії євреїв у літературі періоду Давньої Русі і караїмам Криму⁶. Досить активно співробітничав з “Востоком” і М. Кулішер, який публікував у журналі свої дослідження з історії і економіки євреїв Польщі та Росії. Необхідно згадати й ім’я С. Грузенберга, адвоката, який виступав у справі Бейліса. Перші розробки з історії політичних і економічних рухів, законодавства про євреїв він опублікував у “Восходе” А. Ландау.

Дебютантом “Восхода” був І. Галант, історик другого покоління, який плідно вивчав єврейську історію і був видатним організатором наукової діяльності⁷. Необхідно згадати також імена Ю. Гессена, М. Вінавера, М.

Моргуліса, етнографічні матеріали П. Лякуба і багатьох інших авторів, що склали російсько-єврейську наукову історичну школу.

У кінці 80-х років своє співробітництво з “Восходом” починає видатний єврейський історик Ш. Дубнов. Протягом 1888 р. він публікує в журналі своє “Введення в історію хасидизму”⁸, у наступному і в 1890 роках – “Виникнення цадикізму”⁹ та статтю “Історія хасидського розколу. На основі першоджерел, друкованих і рукописних”¹⁰, завершує серію публікацій з історії хасидизму узагальнюючою працею “Релігійна боротьба серед російських євреїв в кінці минулого століття”¹¹. Крім вказаних досліджень, Дубнов опублікував у “Восходе” ряд досліджень з теорії історії і філософії, а в “Недельной хронике” – статті про сучасне політичне та економічне становище євреїв у Російській імперії, про завдання єврейського національного руху.

На рубежі 1880–1890-х років у Петербурзі сформувалася перша в Російській імперії єврейська наукова школа, що мала своєю метою дослідження в області історії євреїв України, Росії, Польщі і Литви. Першою організацією, що заклала основу подальших досліджень і збирацької діяльності, став “гурток для наукових занять”, організований молодими правниками, які збирали юридичні документи, а пізніше, аналізуючи зібраний матеріал, прийшли до необхідності вивчення загальної історії російських євреїв¹².

Програма діяльності гуртка і його наукова позиція сформувалися під впливом поглядів Шимена Дубнова, викладених ним у 1891 р. в програмній статті “Про вивчення історії російських євреїв і про організацію російсько-єврейського історичного товариства”, яка була опублікована у журналі “Восход”¹³. Першим серед єврейських істориків він визначив основні напрями збирацької і публікаторської діяльності, звернув увагу на найважливіші рукописні пам’ятки і, особливо, на записні книги єврейських громад, метричні книги та інші матеріали, що містять неупереджену інформацію і, відповідно, є першоджерелом для створення єврейської історії, на необхідність створення російської єврейської історіографії.

У тому ж році Дубнов публікує статтю “Про сукупну роботу по збиранню матеріалів для історії російських євреїв”, в якій знову акцентує увагу на збирацькій діяльності як основі джерельної бази історичних досліджень: “...наша робота складається нині в діяльному збиранні історичних матеріалів і фактичних даних, які відносяться до історії євреїв у Польщі, Литві і Русі. Ця збирацька робота повинна вестися всюди, у всіх пунктах російсько-єврейської осідлості...”¹⁴.

Ці дві статті видатного історика стали основою для подальшої збирацької, дослідницької і публікаторської діяльності декількох поколінь єврейських істориків Росії, України, Білорусії, Польщі і Литви.

На основі наукового гуртка в 1892 р. в Петербурзі була створена Історико-етнографічна комісія (ІЕК), яка працювала при ТПЄ.

До широкої збирацької і публікаторської роботи закликав учасників гуртка (і комісії) С.А. Бершадський. Російський історик (а його вже аж ніяк не можна звинуватити у звуженості поглядів стосовно історії російських євреїв – погромів, націоналістичних утисків тощо), автор ряду блискучих праць з історії російського єврейства, що були написані ним на основі архівних документів і матеріалів, часто, за спогадами М. Вінавера, любив примовляти: “Дайте мені пінкосо XVI і XVII віків, і я вам напишу російсько-єврейську історію”¹⁵, підкреслюючи таким чином необхідність звернення до джерел не тільки офіційних, але і “внутрішніх”, створених самим народом. Важко зараз сказати точно, під чиїм впливом (Дубнова чи Бершадського) формувалися основні напрями роботи комісії. Безсумнівно тільки те, що основним її завданням, що згодом стало провідним і для Історико-етнографічного товариства та “Єврейської Старовини”, було створення історіографії, написання історії євреїв Східної Європи.

Можливість розширення роботи комісії і відкриття на її основі окремого товариства виникли після прийняття закону про громадські організації (прийнятого 12 грудня 1904 р.) і опублікування царського маніфесту 17 жовтня 1905 р.

Для всіх єврейських істориків важливою подією стало відкриття в Петербурзі в 1908 р. Єврейського історико-етнографічного товариства (ЄІЕТ), основою якого стала Історико-етнографічна комісія ТПЄ.

Згідно зі Статутом, ЄІЕТ мало на меті “вивчення і дослідження у всіх областях єврейської історії і етнографії”, а також “розробку теоретичних питань історичної і етнографічної наук”, а діяльність його поширювалася на всі регіони Російської імперії. Для досягнення своєї мети Товариство: “а) влаштовує збори своїх членів для наукових повідомлень; б) влаштовує, з належного дозволу, публічне читання з питань єврейської історії і етнографії; в) друкує, з дотриманням чинних для цього законів, свої праці у вигляді окремих книг, збірників і періодичних видань”¹⁶.

На Установчих зборах, які відбулися 16 листопада 1908 р., з доповіддю виступив Ш. Дубнов. Проаналізувавши ситуацію, що склалася в єврейсько-російській історіографії, розвиток всієї єврейської історичної науки в Російській імперії, він, зокрема, зазначив: “...в області історичного дослідження євреїв в Росії сильно відстали від своїх західних одноплеменників. У

результаті, найбільший після Вавілонії і Іспанії центр історичної діаспори – Польща–Росія залишається найменше дослідженим, залишається “темним материком” нашої історіографії”¹⁷.

У той час, коли у Західній Європі і Америці дослідження єврейської історії давно отримали офіційний статус, успішно і плідно працювали історичні товариства, публікувалися численні дослідження, досить регулярно виходили спеціальні журнали, присвячені єврейській історії і культурі, в Російській імперії робилися лише окремі спроби публікації цих матеріалів.

Тому перед товариством, що створювалося, крім широкої збирацької діяльності, стояли завдання публікації документів і матеріалів, організації спеціального видання, присвяченого питанням польсько-російської єврейської історії. У вже згаданій доповіді Дубнов вказував, що, крім створення Товариства і організації широкомасштабної збирацької діяльності, “нам потрібно турбуватися про видання зібраних матеріалів... ми повинні видавати накопичені нові серії архівних актів, переважно “пінкасів” єврейських общин ... ми маємо створити особливий періодичний орган для всіх наукових досліджень в галузі єврейської історії і етнографії в Польщі і Росії для освітлення сирого матеріалу, для записок і мемуарів з недавнього минулого – і я запропонував би видавати такий орган у формі тримісячника”¹⁸.

Таким органом став заснований тримісячний журнал “Еврейская Старина”, що виходив упродовж 22 років (1908–1930), перший том якого відкривався редакційною статтею-зверненням: “Ми нарешті починаємо справу, до якої вже давно потрібно було приступити, до заповнення пустого місця, що виділялося сумною плямою в літературі найстарішого культурного народу. Ми приступаємо до систематичного дослідження багатого минулого тієї половини єврейства, історичним центром якої є європейський схід – Польща і Росія. Це завдання покликане посилено здійснювати справжнє періодичне видання, зроблене Єврейським історико-етнографічним товариством. В “Еврейской Старине” редакція прагне зосередити найважливіші наукові дослідження і найбільш цікаві матеріали з історії та етнографії польсько-російських євреїв. Тут повинні зійтися розрізнені сили, що тяжіють до цієї галузі знання: фахівці, працівники і збирачі, – які все шукають правди і значення нашого минулого.

В “Еврейской Старине” знайдуть місце і суворо наукові дослідження на основі першоджерел або невиданих матеріалів, і оригінально узагальнені групи історичних і етнографічних даних, і сирий матеріал, належно систематизований і пояснений; поряд будуть вміщуватися мемуари і листування діячів недавнього минулого, всякого роду документи і повідомлення з історії і фольклору, огляди єврейської наукової літератури і т.п.

Згідно з цим, у нашому журналі намічені наступні чотири відділи: 1) Основний відділ – дослідження, монографії і статті на певні теми; 2) Відділ повідомлень і документів, де сирий матеріал буде вміщуватися в оригіналах (на єврейській, польській, російській і інших мовах) із вступними поясненнями і примітками; 3) відділ критики і бібліографії, де будуть розбиратися – у вилучення із загального правила видання – нові твори загальноєврейської наукової літератури, без обмеження регіоном Польщі і Росії; 4) відділ звітів про діяльність “Єврейського Історико-Етнографічного Товариства”, його публічні засідання тощо. Зверх того, в особливому додатку до кожної книги буде друкуватися яка-небудь велика письмова пам’ятка минулого (в перших томах вміщуємо текст рукописного Литовського Пінкоса, в єврейському оригіналі, з перекладом і примітками)”¹⁹.

Ми дозволили собі детально зупинитися на редакційному зверненні до читачів заснованого журналу, оскільки саме у ньому повністю відображені основні погляди та ідеї організаторів Історико-етнографічного товариства і їх друкованого органу.

Таким чином, “Еврейская библиотека” та “Восход” практично підготували базу для тих спеціальних наукових видань з історії та культури єврейського народу, його взаємозв’язків з іншими народами, які публікувалися в Росії на початку ХХ ст. Серед фундаментальних досліджень кінця ХІХ ст. необхідно назвати підготовлені і видані ТПЄ та його історико-етнографічною комісією праці С. Бершадського “Регести і написи” й “Російсько-єврейський архів”, що стали базою для подальших напрацювань багатьох поколінь істориків.

Зміна політичної обстановки в Росії на зламі віків, активізація єврейського руху і зміна його спрямованості, розвиток сіонізму, з одного боку, і формування досить могутнього прошарку єврейської інтелігенції, що усвідомлює і ототожнює себе з російською інтелігенцією, з іншого, створили ті особливі обставини, в яких розвивалася єврейська наукова школа і єврейська історіографія в 10-і роки ХХ ст.

¹ Эльшевич Д. Русско-еврейская культура и русско-еврейская печать, 1860–1945 // Литература о евреях на русском языке, 1890–1947: книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати : Библиогр. укз. / Сост. В.Е. Кельнер, Д.А. Эльшевич.– Спб., 1995.– С. 49

² Локшин А. История евреев России конца XVIII – начала XX веков в современной зарубежной историографии // Евреи в России : История и культура : Сб. науч. ст.– Спб., 1998.– С. 20–21.

³ Сборник статей по еврейской истории и литературе / О-во для распространения просвещения между евреями в России.– Спб., 1866–1867.– Вып. 1.– 1866; Вып. 2.– 1867.

⁴ Эльяшевич Д. Указ соч.– С. 45.

⁵ Бершадский С. История евреев в Польше и России // Восход : Журн. учено-литературный.– Спб., 1892.– № 1–8.

⁶ Гаркави А.Я. Русь и русское в средневековой еврейской литературе // Там же.– 1882.– № 1–2.

⁷ Галант И. К истории поселения евреев в Польше и Руси вообще и в Подолии в частности // Там же.– 1897.– Авг.– С. 52.

⁸ Дубнов С. Введение в историю хасидизма // Там же.– 1888.– № 1–10.

⁹ Дубнов С. Возникновение цадикизма // Там же.– 1889.– № 9–12; 1890.– № 1.

¹⁰ Дубнов С. История хасидского раскола. На основании первоначальных источников, печатных и рукописных // Там же.– 1890.– №2–12.

¹¹ Дубнов С. Религиозная борьба среди русских евреев в конце прошлого столетия // Там же.– 1892.– №11–12.

¹² Більш детально про це див.: Лукін В. К століттю образования петербургской научной школы еврейской истории // История евреев в России: проблемы источниковедения и историографии.– Спб., 1993.– С. 13–26.

¹³ Дубнов С. Об изучении истории российских евреев и о создании русско-еврейского исторического общества // Восход.– 1891.– Т. 4/9.– С. 1–91.

¹⁴ Дубнов С. О совокупной работе по собиранію материалов для истории русских евреев // Там же.– 1891.– Т. 10.– С. 67.

¹⁵ Винавер М. Как мы занимались историей // Еврейская старина.– Спб., 1909.– Т. 1.– С.44.

¹⁶ Устав Еврейского Историко-Этнографического Общества.– Спб., 1908.– С. 2.

¹⁷ Еврейская старина.– Спб., 1909.– Т.1.– С. 154.

¹⁸ Там же.– С. 156.

¹⁹ От редакции // Еврейская старина.– Спб., 1909.– Т. 1.– С. 3–5.